

Takács Tibor

BEHÁLÓZVA – AZ ÁLLAMBIZTONSÁG ÉS ANTALL JÓZSEF

Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest, 2008, 296 oldal, 3500 Ft

Különösnek tűnhet, hogy egy történeti munka kapcsán mindenekelőtt a szöveg olvasmányos jellegét, már-már irodalmi stílusát emeli ki a recenzens. Erről általában a könyvismertetések végén, mintegy mellékesen szoktak szólni, pedig nagyon lényeges vonásról van szó, arról, hogy a forma nem választható külön a tartalomtól, sőt önmagában tartalommal bír. A *fabulának* az állambiztonsággal kapcsolatos tanulmányok esetében külön jelentősége is van: aki kutatóként vagy munkájából kifolyólag nap mint nap a politikai rendőrség szövegeit olvassa, könnyen átveheti azok nyelvezetét, szóhasználatát, mondatfűzését. Ez nemcsak azért problémás, mert a legtöbbször az irodalmi magyar nyelvet megcsúfoló, megerőszkoló textusokról van szó, hanem azért is, mert e dokumentumok szövegét az állambiztonsági gondolkodásmód alakította, azaz a nyelvezetük kritikátlan átvételével óhatatlanul a mögötte meghúzódó gondolkodásmódot is átvesszük. Ezeket a csapdákat kikerülni, az állambiztonság által konstruált szövegvalóságból kilépni csak olyan nyelvi tudatossággal lehetséges, amely Rainer M. János esetében is tapasztalható.

Rainer nem kívánt életrajzot vagy családtörténetet írni. Mint a bevezetőben leszögezi, könyve „Néhány ember élettörténetére épül, de nem életrajzok sorozata” (14). A kötet tárgya tehát – és ezt nagyon fontos kihangsúlyozni – nem Antall József személye, a szerző törekvése nem arra irányul, hogy megnézzze: az állambiztonsági iratok miként ábrázolják Antall Józsefet, majd ezt a képet összevesse a „valós” Antall-képpel. A szerző sokkal inkább azt tekintette alapkérdésnek, hogy „egyáltalán mi tudható meg az állambiztonság irataiból” (16). Rövid, ám annál alaposabb összefoglalása mindenki számára érthetővé teszi, hogy miként, milyen folyamat eredményeképpen születtek a hálózati személyek („ügynökök”) jelentései. (Ezt az alig több mint másfél oldalt a Történeti Levéltárba járó kutatók számára kötelező olvasmánnyá kellene tenni.) Rainer M. rámutat arra, hogy a jelentések olvasásakor figyelembe kell venni azt a dialogikus pozíciót, amelyben ezek a szövegek keletkeztek. Semleges beszédhelyzet ugyanis nem létezik, a beszélő mindig valakihez beszél, a másakra való beállítódás pedig szükségszerűen feltételezi a beszédpartnerek közötti viszonyok tekintetbevételét.¹ Jelen esetben a hálózati embernek tekintettel kell lennie „megbízója”, az állambiztonság, illetve azt a számára megtestesítő tartótiszt elvárásaira, ami alapvetően meghatározza a sajátos szituációban

¹ Vö. Mihail Mihajlovics BAHTYIN: *Nyelv, osztály, ideológia*, ford. Orosz István = Uő.: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, szerk. Könczöl Csaba, Gondolat, Budapest, 1986, 154 skk.

létrejött szövegek logikáját, strukturáját, nyelvezetét. Ez nem pusztán formai kérdés, hanem nagyon lényeges, a történeti megismerést alapjaiban érintő probléma: a jelentés ugyan „A külső világról informál, azt »idézi«, de rendje a szervezeté” (17). Olyannyira, hogy Rainer M. János a hálózati személyeket közvetlenül vezető rendőrtisztekre e szövegek társszerzőiként tekint (158).

Rainer úgy látja, hogy a forrásul felhasznált dokumentumok elsődlegesen magáról az állambiztonság szervezetéről szólnak, ám véleménye szerint nemcsak arról: valami meg tudható belőlük a megfigyeltokról (és a megfigyelőkről) is. A könyv tehát bizonyos értelemben Antall Józsefről, pontosabban *egy* Antall Józsefről is szól. Antallról, az 1956 utáni politikai rendőrség által teremtett célszemélyről, és nem az 1945 előtti keresztény középosztály egyik képviselőjéről, sem a későbbi miniszterelnökről. Még akkor sem, ha a szerzőt eredetileg bevallottan is a keresztény középosztály 1956 utáni sorsa, gondolkodásának, mentalitásának változása érdekelte, és az sem lehet véletlen, hogy vizsgálódásának tárgyául a rendszerváltás utáni első miniszterelnököt választotta. Az állambiztonsági iratok természetének ismeretében azonban az általa elmondott történet hangsúlyozottan nem Antall József élettörténete.

A könyv három nagyobb egységre tagolódik: a nem lineáris szerkezet következtében bizonyos események, szereplők, motívumok többször is a szemünk elé kerülnek, ám ezek az ismétlődések távolról sem zavaróak, sőt a nézőpontok váltakozása sajátos ritmust biztosít a szövegnek, amely ettől még izgalmasabb olvasmánnyá válik. Az első rész a politikai rendőrségnek Antall Józseffel szemben kifejtett tevékenységéről szól, vagyis azt a keretet vázolja fel, amelyben az Antallról szóló jelentések keletkeztek. Az iratokból megállapítható, hogy az államvédelem (majd az 1956 után újjászerveződő állambiztonság) számára kezdetben idősb Antall József – 1945 előtti minisztériumi tisztviselő, 1945 után kisgazdapárti politikus, miniszter, országgyűlési képviselő – személye volt az érdekes. 1957 elejétől azonban egyre inkább ifjabb Antall József került a politikai nyomozók célkeresztjébe, előbb a forradalom alatti aktivitása, majd a forradalom leverését követő csendes ellenállása, mindenekelőtt a Toldy Ferenc Gimnáziumban végzett tevékenysége okán. Pár napig őrizetben is volt, ám apja volt kisgazda kapcsolatait felhasználva elérte, hogy kiengedjék. Az állambiztonsági szervezet azonban tovább dolgozott, és Antall ellen bizalmas nyomozást indítottak. Bár ezt 1961-ben lezárták, Antall József továbbra is megfigyelt személy maradt.

A második rész nem közvetlenül Antall Józsefre, hanem a megfigyelőkre fókuszál. Bemutatja az állambiztonsági hálózat szerveződésének és működésének (működtetésének) legfőbb vonásait, változásait, a hálózati személyek különböző kategóriáit, „fokozatait” (ügynök, informátor, rezidens, titkos megbízott, titkos munkatárs). Ezt követően Rainer M. János tulajdonképpen maga is hálózatot épít, hiszen megpróbálja rekonstruálni az Antall József megfigyelését, ellenőrzését ellátó ügynöki hálózatot. Ez már csak az iratok töredékes volta miatt sem lehet tökéletes, ám az állambiztonság működéséről így is sok mindent elárul. Antallról információkat szolgáltattak az apja körül tevékenykedő hálózati emberek, elsősorban volt kisgazdapárti politikustársak. Az állambiztonság hírigénye azonban megkövetelte, hogy közvetlenül ifjabb Antall mellé is szervezzenek

ügynököket: a fiatal tanár esetében erre tanítványai és kollégái látszottak a legalkalmasabbnak. A leghasznosabb szolgálatot persze egy jó barát beszerzése tehetné: az „ideális” ember, „Kátai”, azaz Kiss György dokumentálhatóan majd harminc évig működött a hálózat tagjaként, s elsődleges célszemélye mindvégig Antall József volt. Rainer M. figyelmét nem kerülték el azok a személyek sem, akik az ügynököket megbízták a figyélssel. A hálózatot szervező és működtető rendőrtisztekről van szó, közülük főleg azokról, akik a célszemélyről szóló jelentések közvetlen megrendelői, a hálózati emberek személyes instruktorai voltak, akikhez a jelentések befutottak. Az állambiztonsági tisztak közül ők álltak a „legközelebb” Antallékhöz, annak ellenére, hogy személyesen jóformán nem is találkoztak. (Idősb Antall és Bodrogi László őrnagy esete kivételszámba ment: lásd a *Kihallgatószo* című fejezetet, 45–54.) Ebből a körből mindenképpen említést érdemel Kállai Lili százados, aki 1957-től nagy ügybuzgalommal, már-már mániákusan dolgozott ifjabb Antall József ellen.

A harmadik részben figyelmünk ismét Antall Józsefre irányul, sőt tulajdonképpen most irányul igazán rá. Ezekben a fejezetekben Rainer megpróbálja rekonstruálni Antallnak a rendszerhez fűződő viszonyát, legalábbis annyit, amennyit az állambiztonsági iratok láttatni engednek, pontosabban, ahogyan ezek az iratok megkonstruálják ezt a viszonyt. Nem szabad ugyanis elfelejteni – és erre a szerző is többször felhívja a figyelmet –, hogy ezek a dokumentumok nagy részben azt és úgy tartalmazzák a „valóságról”, amit és ahogy a politikai rendőrség látni szeretne volna. A Kádár-rendszerrel szemben az osztályteremben frontot nyitó fiatal tanárból egy kompromisszumra igen, de a rendszer melletti aktív kiállásra nem hajlandó szakértelmiségi, majd múzeumigazgató lett; az állambiztonság számára elvileg már nem sok gondot jelentett. Ám, mint Rainer M. János megfogalmazta: „A titkosrendőri figyelem nyomai [...] máig árulkodnak a nehezen elfojtott gyűlöletről, a fennmaradt bizalmatlanságról, amely a víz alá merített, aztán megkapaszkodott embereket övezte” (266).

Valójában persze nem kizárólag az utolsó nagy egységnek, hanem a könyv egészének a középpontjában Antall (illetve kisebb részben apja) és a politikai rendőrség kapcsolata áll. Rainer M. János munkája távolról sem Antall József megfigyelésének történetét adja, azaz nem kizárólag arról szól, hogy az állambiztonság miként figyelte és ellenőrizte célszemélyét, hanem arról is, hogy a célszemély miként befolyásolta, sőt alakította az állambiztonsági szervek működését. Ez a viszony ugyanis korántsem egyoldalú: attól a pillanattól kezdve, amikor a megfigyelt megfigyeltként konstruálódik (és a történész már ezzel az állapottal „találkozik”), megfigyelt és megfigyelő egymást feltételezik. A célszemély maga is alakítja a megfigyelők tevékenységét, mozgása megszabja ezek mozgását, viselkedése megszabja ezek viselkedését, munkájuk jellegét és intenzitását, valamint – és ez Antall József esetében egészen konkrét formában is tetten érhető – magát a megfigyelő szervezetet is. Az állambiztonsági hálózat építését ugyanis nagyban meghatározta, hogy Antallhoz ki által tudtak a legközelebb férközni.

Rainer M. János reményei szerint az általa elbeszélte történetek adalékul szolgálhatnak az egész korszak *patológiájához* is (14). Ez már önmagában kijelöli a szerzőnek a vizsgált korszak berendezkedéséhez fűződő viszonyát. Vállalt szubjektivitása ellenére még-

sem egy egyoldalú(an sötét) képet rajzol a rendszerről. Még a vizsgált alrendszer (melyet Rainer M. a „Kádár-rendszer egyik legsztálinistább zárványa”-ként aposztrofál [166], bár nem teljesen világos, hogy ez mit jelent) sem a totális represszió világa. Bár nem egyenlő erőkről van szó, mégsem mondható el, hogy a megfigyelt személy vagy az együttműködésre kényszerített hálózati ember szerepe a passzív kiszolgáltatottság lett volna. Előfordulhatott, hogy az ügynök saját politikusi céljaira, a hatalommal való politikai kommunikációra próbálta (általában sikertelenül) felhasználni a politikai rendőrséget, mint tette azt Pártay Tivadar „Budai” fedőnevű ügynökként. Megfelelő kapcsolatok birtokában a célszemélyek is kivédhették a politikai rendőrség lépéseit, így járt el többször is, váltakozó eredménnyel idős Antall a fia érdekében. A legjobb példa azonban kétségteljesen az a formalizált alku, amelyet ifjabb Antall József kötött a hatalommal, és amely lehetővé tette, hogy a tanári pályáról elmozdítva is értelmiségi munkakörben dolgozhasson tovább: ez az alku kifejezetten Antall József kezdeményezésére, az általa kidolgozott bürokratikus forgatókönyv alapján kötött meg (186–188). Ez az ügy egyébként – sokadszorra – igazolta, hogy az állambiztonság nem volt mindenható: ha más alrendszerek nem támogatták, akkor tehetetlennek bizonyult. Hiszen Antall Józsefet még a Toldyból sem sikerült eltávolítaniuk, ugyanakkor erre egy másik alrendszer operatív eszközök hiányában is képes volt.

Rainer M. János tehát nem igyekszik „objektív” lenni, meg sem próbál tárgyáról *sine ira et studio* írni. Tudatában van annak, hogy forrásait interpretálva ő maga ruházza fel azokat jelentéssel, melyek nem kell hogy megfeleljenek a szövegeknek megalkotóik által tulajdonított (egyértelmű) jelentésekkel. A szerző magyarázataiban bátran felvállalja saját szubjektív értékítéleteit, különösen akkor, amikor a szereplők tetteinek belső, lelki mozgatórugóit próbálja megérteni és megértetni. Azonban távolról sem kinyilatkoztatásokról van szó; tisztában van azzal, hogy okfejtései nem az egyetlen, kizárólagos magyarázatok. Ám mindenképpen lehetséges magyarázatok, melyeknek hihetőségét – többek között – a szöveg narratív koherenciája biztosítja az olvasó számára. Különösen meggyőző (és élvezetes) az „Egri”, azaz Mikus Gyula és Antall József közötti kapcsolatnak az ügynök szemszögéből történő elemzése.² A szerző olyannyira jelen van a szövegben, hogy még a források olvasásakor jelentkező személyes benyomásairól is tájékozódhatunk: „Kátai” jelentéseivel kapcsolatban megjegyzi például, hogy „írása (amely szépek sose volt mondható) mind olvashatatlanná vált” (153).

Rainer magyarázatainak egy – többször is visszatérő – elemével vitatkozom csupán. Volt már arról szó, hogy a szerző nem kívánt biográfiát írni, így az állambiztonság által konstruált Antall-képet tudatosan nem egészítette ki vagy pontosította más forrásokból származó életrajzi és köztörténeti elemekkel. Ehhez többé-kevésbé következetesen tartotta is magát, bár a „közérthetőség” kedvéért – igaz, szabadkozva – már munkája elején feladta ezt az alapállást. Valamiféle életrajzi háttér felvázolása persze indokolt lehet, ám még ebben az esetben is nehezen magyarázható, hogy mi célt szolgál Szekfű Gyula

² Ezt Rainer M. János külön tanulmányban is feldolgozta: *Az ötvenhatos és az állambiztonság – „Egri Gyula” esettanulmánya = ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*, szerk. Okváth Imre, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007, 179–192.

Három nemzedékének a citálása: ez mind Antall József önazonosságát, mind az állambiztonság Antall-képét tekintve irreleváns. Amennyiben Rainer M. kifejezetten a két Antall elveszett környezettanulmányának rekonstruálására törekedett (lásd 27), akkor célszerűbb lett volna a politikai rendőrség középosztály-képét feltehetőleg jobban meghatározó baloldali,³ vagy az ötvenes és hatvanas években keletkezett, kifejezetten „vonalas” műveket idézni.⁴ Bárhogya is, a háttér felvázolásának sokkal kevésbé leírónak, hanem – itt is – vállaltan konstruálnak kellett volna lennie. Szövege ugyanis azt a látszatot kelti, mintha Antall József „állambiztonsági” történetének létezne egy eleve adott (objektív?) társadalomtörténeti háttére.

Tudniillik arról van szó, hogy a jelek szerint Rainer M. János nem tudott teljesen szabadulni kiinduló kérdésétől, azaz attól, hogy mi történt a keresztény, tisztviselői középosztály volt tagjainak gondolkodásával 1956 után. Mert bár belátta, hogy az állambiztonsági iratok ennek megválaszolására nem alkalmasak, a középosztály mint magyar-
rázó elv minduntalan visszatér az általa elmondott történetben. Azt például, hogy Antall József áthelyezése után azonnal a Toldy Ferenc Gimnázium központi figurája lett, a szerző elsősorban azzal magyarázza, hogy „illet a környezetbe”: „A Toldy a budai keresztény középosztály, kispolgárság elit (1962-ig fiú-) gimnáziuma volt, s jellege a negyvenes évek végétől sem változott alapvetően. Az odahelyezett kommunista tanárok és vezetők (igazgató, igazgatóhelyettes) a közegben idegenül mozogva próbálták csökkenteni a hagyomány alakította szellemiség befolyását, csekély sikerrel.” (173) Ezzel szemben a „munkáskörnyezetből származó Huszár Ferenc [„Kerekes János”] számára elvileg nem lehetett könnyű a beilleszkedés a Toldy zömmel budai középosztályi »úrigyerekekből« álló közegébe” (113). Az iskola pusztá fizikai elhelyezkedése s a tanárok és tanulók szociális összetétele tehát annak szellemiségére is rányomta a bélyegét. Ez azonban azt is jelenti, hogy – mondjuk – a munkáskörnyezetben lévő középiskolákban az odahelyezett kommunista igazgatók sokkal „otthonosabban” mozogtak? Vagy oda se kellett helyezni őket, mert az ott uralkodó szellemiség maga termelte ki a kommunista vezetőket? Hát nem éppen maga a szerző érvel meggyőzően amellett, hogy Antall József azonossága mennyit változott az idők során? Ha változott az egyén (középosztályi) identitása, akkor miként maradhatott változatlan a „középosztályi” tartalma?

A (volt) keresztény középosztályhoz tartozással való érvelés⁵ tehát azért nem meggyőző, mert azt sugallja, hogy létezett (létezik?) egy ehhez a csoporthoz való tartozásból fakadó, a változó időkben többé-kevésbé koherensen megőrződő identitás, miközben

³ A szociáldemokrata Faragó László *Krisztina* című írására gondolok például, amely az *Írástudók árulása – írástudók helytállása* című kötetben jelent meg (Népszava, Budapest, 1946, 5–11). A könyvet egyébként – és ez jól mutatja a kommunisták baloldaliságát – az SZDP-nek az MKP-ba való beolvasztása után kivonták a forgalomból.

⁴ Pl. BALÁZS Béla: *A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról 1849–1945*, Kossuth, Budapest, 1958.

⁵ Még egy példa: „A Horthy-kor és 1945, illetve a szovjet rendszer reflektálatlan szemlélete, a nyers anti-kommunizmus és szovjetellenesség” tekintetében Rainer M. szerint a volt keresztény középosztályhoz való tartozás teremt hasonlóságot Antall József és a Kisgazdapárt jobboldalához tartozó politikusok és értelmiségiek között (200).

maga a szerző tagadja ezt másutt. Antallal (és a fent említett Huszárral) kapcsolatban például ő maga mutat rá a társadalmi hovatartozás konstruált voltára. Pedig a társadalmi osztály nem valami szilárd kontúrokkal rendelkező dolog („struktúra”), ami *van* (vagy volt), hanem az emberek tapasztalatától és tudatától nem független történelmi jelenség, amely az emberek közötti viszonyokban *történik* (vagy történt).⁶

Mindez persze semmit sem von le a könyv érdemeiből, sőt azt jelzi, hogy gondolkodásra és vitára inspiráló munkáról van szó. Meg kell említeni megközelítésének újszerűségét is, már ami az állambiztonsági iratok feldolgozását illeti. Mindezülig kevésen próbálkoztak ugyanis történelmi antropológiai és mikrotörténelmi módszerekkel közelíteni a Kádár-korszak politikai rendőrségéhez.⁷ A kötet jó példa arra, hogy egy vállaltan szubjektív alapállásból megírt történelmi munka is jelentős mértékben gyarapíthatja történelmi ismereteinket. Feltéve, ha valaki olyan színvonalon és olyan tudatossággal műveli a történetírói szakmát, mint a bemutatott könyv szerzője.

Kirgiz jurta

⁶ Lásd E[dward]. P[almer]. THOMPSON: *Az angol munkásosztály születése*, ford. Andor Mihály, Budapest, Osiris, 2007, 7–8. Sapir amerikai nyelvész már az 1930-as években amellelt érvelt, hogy a társadalmat nem valami statikus struktúráként kell felfognunk, hanem az emberek közötti kapcsolatok szövedékének, amelyet az emberek közötti kommunikációs aktusok teremtenek meg. (Edward SAPIR: *Az ember és a nyelv*, ford. Fabricius Ferenc, Gondolat, Budapest, 1971, 132–133.)

⁷ Egyetlen apró észrevétel: Carlo Ginzburg bevezetőben említett könyve magyarul is megjelent, ráadásul az idézett angol fordításnál egy évvel korábban: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*, ford. Galamb György János, Európa, Budapest, 1991.